

β) Az előítéletek diszkreditálása a felvilágosodásban

Ha követjük azt a tanítást, melyet a felvilágosodás az előítéletekről kidolgozott, akkor az előítéleteknek ezt az alapvető felosztását látjuk: meg kell különböztetni az emberi tekintélyből és az elhamarkodásból eredő előítéleteket.¹⁷⁴ Ez a felosztás az előítéletek eredetén alapul, figyelembe véve azokat a személyeket, akik táplálják őket. Vagy a mások tekintélye, autoritása, vagy pedig saját elhamarkodottságunk csábít bennünket tévedésre. Az, hogy a tekintély előítéletek forrása, összhangban van a felvilágosodás ismert alapelvével, melyet még Kant fogalmazott meg: merj a magad értelmére támaszkodni!¹⁷⁵ Bár a fent idézett felosztás nyilván nem korlátozódik arra a szerepre, melyet az előítéletek a szöveg megértésében játszanak, a hermeneutikában is előszeretettel alkalmazzák. A felvilágosodás kritikája ugyanis elsősorban a keresztény vallási hagyomány, tehát a Szentírás ellen irányul. Amikor ezt történeti dokumentumként értelmezi, a bibliakritika veszélyezteti a Szentírás dogmatikus igényét. A modern felvilágosodás sajátos radikalizmusa, mely minden más felvilágosodási mozgalomtól megkülönbözteti, azon alapul, hogy a Szentírás és annak dogmatikus értelmezése ellenében kell érvényre jutnia.¹⁷⁶ Ezért a hermeneutikai problémát különösen a szíven viseli. A hagyományt helyesen, azaz előítéletek nélkül és ésszerűen akarja megérteni. Ennek azonban egészen sajátos nehézségei vannak, amennyiben már az írásos rögzítés pusztá tényében is különösen súlyos autoritásmozzanat rejlik. Nem teljesen könnyű elfogadni a lehetőséget, hogy ami írva van, nem igaz. Az ugyanis a felmutatható dolgok kézzelfoghatóságával bír, s olyan, mint valami bizonyíték. Különleges kritikai erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy megszabaduljunk az írott szó javára táplált előítélettől, s a szóbeli állításokhoz hasonlóan, itt is különbséget tegyünk vélemény és igazság között.¹⁷⁷ Mármost a felvilágosodás általános törekvése az, hogy egyetlen tekintélyt se engedjen érvényesülni, s mindent az ész ítélőszéke előtt döntsön el. Így az írásos hagyomány, a Szentírás és a többi történeti dokumentum sem lehet csak úgy egyszerűen érvényes, hanem ellenkezőleg: a hagyomány lehetséges igazsága attól függ, hogy az ész milyen mértékben tulajdonít neki szavahihetőséget. Nem a hagyomány, hanem az ész a forrása minden autoritásnak. Ami írva van, az nem feltétlenül igaz.

Mi jobban tudhatjuk. Ez az az általános maxima, melynek jegyében a modern felvilágosodás a hagyományhoz közeledik, s melynek következtében végül történeti kutatássá válik.¹⁷⁸ A hagyományt ugyanúgy kritika tárgyává teszi, mint a természettudomány az érzéki látszat tanúságait. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az „előítéletekkel szemben táplált előítélet” mindenütt a szabadgondolkodásig és az ateizmusig fokozódott – mint Angliában és Franciaországban. Ellenkezőleg: a német felvilágosodás tökéletesen elismerte a keresztény vallás „igaz előítéleteit”. Mivel az emberi ész túlságosan gyenge ahhoz, hogy meglehessen előítéletek nélkül, egyenesen szerencse, hogy igaz előítéletekben nevelkedtünk.

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a felvilágosodásnak ez a módosulása és mérséklődése¹⁷⁹ mennyiben készítette elő a romantikus mozgalom kialakulását Németországban, mint ahogy kétségkívül ilyen szerepe volt E. Burke felvilágosodás- és forradalomkritikájának. Mindez azonban semmit sem változtat a lényegen. Mert az igaz előítéleteket végül mégis észismeretekkel kell igazolni, még ha ezt a feladatot soha nem is lehet teljesen végrehajtani.

Ilyenformán a modern felvilágosodás mércéi még a historizmus önértelmezését is meghatározzák, persze nem közvetlenül, hanem sajátos, a romantika által okozott „törésben”. Ez különösen jól látható abban a történetfilozófiai alapsémában, melyben a romantika osztozik a felvilágosodással, s amely éppúgy a felvilágosodás ellen bekövetkező romantikus reakciónak köszönheti, hogy megingathatatlan premisszává szilárdult: a séma, mely szerint a logosz legyőzi a mítoszt. Ez a séma a világ előrehaladó varázstól való megfosztásának az előfeltevése mellett válik érvényessé. A haladás törvényét jelenti, mely magának a szellemnek a történetét meghatározza. S épp mivel a romantika ezt a fejlődést negatívan értékeli, magát a sémát mint valami magától értetődőt veszi igénybe. Oszítja a felvilágosodás előfeltevéseit, s csak az értékelést fordítja meg, a régít mint régít igyekszik érvényre juttatni: a „gótikus” középkort, Európa keresztény államközösségét, a társadalom rendi felépítését, de ugyanígy a paraszti élet egyszerűségét és a természetközelséget is.

Reakcióként a felvilágosodás perfekcióhitére, mely a múlt „babonáitól” és előítéleteitől való tökéletes megszabadulás eszméjét követve gondolkodik, most az idők hajnala, a mitikus világ, a „természeti

társadalomnak” a tudat által szét nem szabdalt, töretlen élete, a keresztény lovagság világa kap romantikus varázst, sőt elsőbbséget az igazságban.¹⁸⁰ A felvilágosodás előfeltevésének a megfordítása a restaurációra való paradox törekvést vonta maga után, azaz a régi helyreállítására való törekvést, csupán azért, mert az régi, a tudattalanhoz való tudatos visszatérés tendenciáját stb., s a mitikus ősidők magasabb rendű bölcsességének az elismerésében éri el tetőpontját. A felvilágosodás értékmérőjének ez a romantikus megfordítása azonban éppen hogy örökkévalóvá teszi a felvilágosodás előfeltevését, a mítosz és az ész absztrakt ellentétét. Immár a felvilágosodás minden kritikája a felvilágosodás eme romantikus megfordításának az útjára lép. Az ész tökéletességébe vetett hit a „mitikus” tudat tökéletességének a hitébe csap át, s a gondolkodást mint bűnbeesést megelőző paradicsomi őállapotba reflektálja magát.

A titokzatos homály, melyben valamiféle, a gondolkodást megelőző mitikus kollektív tudat rejlik, valójában ugyanolyan dogmatikus-absztrakt előfeltevés, mint a maradéktalan felvilágosodás tökéletes állapota vagy az abszolút tudás. Az ősbölcsesség csupán az „ősbutaság” fordítottja. A mitikus tudat mindig már eleve tudás, és mivel tud az isteni hatalmáról, túl van a hatalmaktól való pusztá rettegésen (ha már mindenképp ezt akarjuk tekinteni az őállapotnak), de túl van a mágikus rítusok közé szorított kollektív életen is (ahogy ezt például az ókori Kelet esetében látjuk). Tud magáról, s e tudásban már nincs egyszerűen önmagán kívül.¹⁸¹

Ezzel függ össze, hogy az igazi mitikus gondolkodás és az álmitikus költői gondolkodás ellentéte is romantikus illúzió, mely a felvilágosodás egyik előítéletén alapul: hogy tudniillik a költő tevékenysége, mivel a szabad képzelőerő alkotása, már nem részesül a mítosz vallási jellegű kötelező erejében. A költő és a filozófus régi vitája érkezik itt modern, tudományhívő stádiumába. Immár nem azt mondják, hogy a költők sokat hazudnak, hanem hogy egyáltalán nem is kell mondaniuk semmi igazat, mivel csak esztétikai hatást gyakorolnak, s csupán képzeletük alkotásaival akarják beindítani a hallgató vagy az olvasó fantáziatvékenységét és életérzését.

A romantikus megfordítás másik esetével találkozunk a „természet adta társadalom” fogalmában, melynek eredetét egyszer meg kellene vizsgálni. Karl Marxnál a természetjog egyfajta maradványa-

ként jelenik meg, mely az osztályharcról szóló gazdasági társadalomelméletének az érvényét korlátozza.¹⁸² Talán a munkamegosztást és a tulajdon bevezetését megelőző társadalom rousseau-i ábrázolására vezethető vissza ez a fogalom?¹⁸³ Mindenesetre a természeti állapot ironikus leírásában, mely *Az állam* harmadik könyvében található, már Platón leleplezte ennek az államelméletnek az illúziószerűségét.¹⁸⁴

A romantikának ezekből az átértékeléseiből ered a 19. századi történeti tudomány magatartása. A múltat már nem méri a jelen mércéjével, mint valami abszolúttal, elismeri az elmúlt korok önértékét, sőt egyik-másik tekintetben még fölényüket is elismerheti. A romantika nagy teljesítményei, az idők hajnalának az újraélesztése, a népek hangjának a kihallása a dalokból, a mesék és mondák összegyűjtése, a régi szokások ápolása, a nyelvek mint világnézetek felfedezése, „az indiaiak vallásának és bölcsességének” a tanulmányozása – mindez egy olyan történeti kutatást indított el, mely az eleven sejtésekben gazdag ébresztgetést lassan, lépésről lépésre áporodott történeti ismeretté változtatta. A történeti iskolának a romantikához való kapcsolódása ezzel megerősíti, hogy az őseredetinek a romantikus visszahozatala maga is a felvilágosodás talaján áll. A 19. századi történeti tudomány ennek legpompásabb gyümölcse, s egyenesen úgy értelmezi magát, mint tökéletes felvilágosodást, mint a szellem teljes megszabadulását a dogmatikus elfogultságtól, mint a történeti világ objektív ismeretéhez vezető lépést, mely egyenrangú a modern tudomány természetismeretével.

Abban a körülményben, hogy a romantika restauratív magatartása és a felvilágosodás alaptörekvése a történeti szellemtudományok hatásegységévé kapcsolódhatott össze, csupán az fejeződik ki, hogy alapjukat a hagyomány értelemkontinuitásával való egy és ugyanazon szakítás képezi. Ha a felvilágosodás számára bizonyos, hogy az ész által lehetetlennek, azaz értelmetlennek ítélt hagyományt csak történetileg, azaz a múlt elképzelési módjához visszatérve lehet megérteni, akkor a történeti tudat, mely a romantikával együtt jelenik meg, a felvilágosodás radikalizálása. Mert a történeti tudat az észellenes hagyomány kivételes esetét tekinti általánosnak. Olyannyira nem hisz az ész által egyáltalán megközelíthető értelemben, hogy az egész múltat, sőt végül már a kortársak gondolkodását is csak „történetileg” megérthetőnek tartja. Így a felvilágosodás romantikus kritikája maga

is felvilágosodásba torkollik, miközben történeti tudományként bonthatózik ki, és mindent bevon a historizmus szívóörvényébe. Az összes előítélet elvi diszkreditálása, mely az új természettudomány tapasztalatpátoszát összekapcsolja a felvilágosodással, a történeti felvilágosodásban egyetemessé és radikálissá válik.

S épp ez az a pont, ahol a történeti hermeneutikának kritikailag be kell avatkoznia. Az összes előítélet túlhaladása, a felvilágosodásnak ez az általános követelménye ma is előítéletnek bizonyul, melyet revideálni kell, hogy szabaddá váljék az út a végesség helyes megértése felé, mely nemcsak emberi mivoltunkat, hanem ugyanígy történeti tudatunkat is meghatározza.

A hagyomány talaján állás elsősorban csakugyan azt jelenti, hogy előítéletek rabjai vagyunk, és szabadságunk korlátozott? Vajon nem úgy áll-e inkább a dolog, hogy minden emberi egzisztencia, a legszabadabb is, korlátozott és sokféleképp feltételezett? Ha ez igaz, akkor az abszolút ész eszméje egyáltalán nem tartozik a történelmi emberiség lehetőségei közé. Az ész számunkra csak mint reális történeti ész létezik, azaz egyáltalán nem önmagának ura, hanem állandóan rá van utalva azokra az adottságokra, amelyeken tevékenykedik. Ez nemcsak abban az értelemben érvényes, ahogyan Kant a racionalizmus igényeit Hume szkeptikus kritikai álláspontjának hatására a természetismeret a priori mozzanataira korlátozta – ennél sokkal inkább érvényes a történeti tudatra és a történelmi megismerés lehetőségeire. Mert az, hogy az embernek itt önmagával és saját alkotásaival van dolga (Vico), csak látszólag oldja meg a problémát, melyet a történeti megismerés állít elénk. Az ember önmagával és saját történelmi sorsával szemben már egészen más módon idegen, mint övele szemben a természet, mely nem tud róla.

Az ismeretelméleti kérdést itt alapvetően másképp kell feltenni. Fentebb kimutattuk, hogy Dilthey ezt nagyon is látta, de nem tudott elszakadni a hagyományos ismeretelmélettől. Kiindulópontja, az „élmények” bennléte nem lehetett híd a történeti realitásokhoz, mert a nagy történelmi valóságok, a társadalom és az állam valójában minden „élményt” eleve meghatároznak. Az önreflexió és az önéletrajz – Dilthey kiindulópontjai – nem elsődlegesek, és nem elégségesek a hermeneutikai probléma alapjául, mert általuk a történelem reprivatizálódik. Valójában nem a történelem a mienk, hanem mi

vagyunk a történelemé. Már jóval azt megelőzően, hogy az utólagos reflexióban megértenénk magunkat, magától értetődően értjük meg magunkat a családban, a társadalomban és az államban, melyben élünk. A szubjektivitás fókusza görbe tükör. Az egyén önreflexiója csak villanás a történeti élet zárt áramkörében. *Ezért nem annyira ítéletei, mint – sokkal inkább – előítéletei alkotják az egyén létének történeti valóságát.*

b) Az előítéletek mint a megértés feltételei

α) Az autoritás és a hagyomány rehabilitálása

Ez az a pont, ahol a hermeneutikai probléma megkezdődik. Ezért vizsgáltuk felül, hogy a felvilágosodás hogyan járatta le az előítélet fogalmát. Ami az ész abszolút önkonstrukciójának az eszméje felől nézve korlátozó előítéletnek látszik, az valójában magához a történeti realitáshoz tartozik. Az előítélet fogalmának elvi rehabilitálására van szükség, s el kell ismerni, hogy vannak legitim előítéletek, ha nem akarjuk tagadni az ember véges történeti létmódját. Így megfogalmazhatóvá válik a valóban történeti hermeneutika központi kérdése, ismeretelméleti alapkérdése: min alapul az előítéletek legitimitása? Mi különbözteti meg a legitim előítéleteket attól a számtalan egyéb előítélettől, melynek leküzdése vitathatatlanul a kritikai ész feladata?

Úgy közelíthetjük meg ezt a kérdést, hogy az előítéletek fentebb ismertetett tanának, melyet a felvilágosodás kritikai céllal dolgozott ki, most pozitív értelmet adunk. Először is, ami az előítéletek felosztását illeti az autoritás és az elhamarkodottság okozta előítéletekre, ennek alapja nyilvánvalóan a felvilágosodásnak az az alapvető előfeltevése, mely szerint az ész módszeresen fegyelmezett használata képes bennünket megóvni bármiféle tévedéstől. Ez volt a módszer descartes-i eszméje. Az elhamarkodás az a voltaképpeni hibaforrás, mely saját eszünk használata közben tévedésekbe sodor bennünket. Az autoritás viszont abban ludas, hogy egyáltalán nem használjuk a saját eszünket. A felosztás alapját tehát az autoritás és az ész kizáró ellentéte képezi. A régi dolgok és a tekintélyek iránti hamis elfogultság maga az, amit le kell győzni. Így a felvilágosodás Luther reformátori tettének tekinti, hogy „nagyon meggyengítette az emberi tekintély,